UO‘K 711.4:94(575.1)

BUXORO TARIXSHUNOSLIGIDA AKADEMIK A.R. MUHAMMADJONOV MAKTABINING TUTGAN O‘RNI

Sultonova Aziza Uktamovna,
Buxoro davlat universiteti
maqsadli tayanch doktoranti (PhD)
Buxoro shahri, O‘zbekiston
sultonovaaziza97@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada akademik Abdulahad Rahimjonovich Muhammadjonovning ilmiy merosi va uning Buxoro vohasi tarixi hamda tarixshunosligini o‘rganishga qo‘shgan hissasi tanqidiy nuqtayi nazardan tahlil etiladi. Olimning arxeologik-manbashunoslik yo‘nalishidagi tadqiqotlari, xususan Buxoro vohasidagi qadimgi sug‘orma dehqonchilik va irrigatsiya tarixiga oid ishlari ko‘rib chiqiladi. Alohida e’tibor "ilmiy maktab" tushunchasining tarixshunoslikda turlicha talqin etilishi masalasiga qaratilgan: mavjud manbalarda bu unvon nafaqat Muhammadjonovga, balki professor F.H. Qosimovga ham nisbat berilgani aniqlandi. Shuningdek, olimning tug‘ilgan yili va lavozimlarga tayinlangan sanalarida manbalar o‘rtasidagi nomuvofiqliklar ochiq qayd etilgan. Natijalar olimning ta’siri bevosita ustoz-shogird tizimidan ko‘ra, ko‘proq g‘oyaviy-metodologik davomiylik shaklida namoyon bo‘lganini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *tarixshunoslik, ilmiy maktab, arxeologiya, irrigatsiya tarixi, Buxoro vohasi, manbashunoslik, akademik meros, biografik tahlil, F.H. Qosimov.*

РОЛЬ ШКОЛЫ АКАДЕМИКА А.Р. МУХАММЕДЖАНОВА В ИСТОРИОГРАФИИ БУХАРЫ

Аннотация. *В статье с критических позиций анализируется научное наследие академика Абдулахада Рахимджановича Мухаммеджанова и его вклад в изучение истории и историографии Бухарского оазиса. Рассматриваются его исследования в археолого-источниковедческом направлении, в частности работы по истории орошаемого земледелия и ирригации Бухарского оазиса. Особое внимание уделено проблеме неоднозначной трактовки понятия «научная школа» в историографии: установлено, что данное определение в источниках применяется не только к Мухаммеджанову, но и к профессору Ф.Х. Касымову. Также зафиксированы расхождения между источниками относительно года рождения учёного и дат его назначения на руководящие должности. Результаты показывают, что влияние учёного проявилось не столько через систему «учитель — ученик», сколько в виде идейно-методологической преемственности.*

Ключевые слова: *историография, научная школа, археология, история орошения, Бухарский оазис, источниковедение, академическое наследие, биографический анализ, Ф.Х. Касымов.*

THE ROLE OF THE SCHOOL OF ACADEMICIAN A.R. MUHAMMADJONOV IN BUKHARA HISTORIOGRAPHY

Abstract. *This article critically analyzes the scholarly legacy of Academician Abdulahad Rahimjonovich Muhammadjonov and his contribution to the study of the history and historiography of the Bukhara oasis. It examines his research in the archaeological and source-critical direction, particularly his works on the history of irrigated agriculture and irrigation in the Bukhara oasis. Special attention is paid to the ambiguous interpretation of the concept of a “scientific school” in historiography: it is established that this designation is applied in the sources not only to Muhammadjonov but also to Professor F.Kh. Qosimov. Discrepancies between sources regarding the scholar's birth year and the dates of his appointments are also openly noted. The findings show that the scholar's influence manifested less through a direct teacher-student system and more as an ideological and methodological continuity.*

Key words: *historiography, scientific school, archaeology, history of irrigation, Bukhara oasis, source studies, academic legacy, biographical analysis, F.Kh. Qosimov.*

Kirish. O‘zbekiston tarix fanida mustaqillik yillarida milliy tarixshunoslikni qayta baholash jarayoni kuchaygani sayin, alohida hududlar — jumladan Buxoro vohasi — tarixini o‘rgangan olimlarning ilmiy merosini tizimli tahlil qilish dolzarblik kasb etmoqda. Bunday tadqiqotlar nafaqat muayyan olimning shaxsiy

hissasini baholashga, balki milliy tarix fanida shakllangan yo‘nalishlar va maktablarning genezisini tushunishga xizmat qiladi. Akademik Abdulahad Rahimjonovich Muhammadjonov o‘zbek arxeologiya va sharqshunoslik fanining yirik vakillaridan biri sifatida, birinchi navbatda, O‘rta Osiyoda sug‘orma dehqonchilik, irrigatsiya va gidrotexnika tarixini, shu jumladan Buxoro vohasidagi qadimgi va o‘rta asr yodgorliklarini o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlari bilan tanilgan [1; 2]. Mazkur maqolaning maqsadi — olimning Buxoro tarixshunosligiga qo‘shgan hissasini mavjud manbalar asosida obyektiv tarzda yoritish va uning ilmiy yo‘nalishi ("maktabi")ning tarixshunoslikdagi o‘rnini tanqidiy baholashdir.

Ta’kidlash joizki, biografik manbalarda olimning tug‘ilgan yili borasida farqlanish kuzatiladi: rus tilidagi Vikipediya maqolasida asosiy sana sifatida 1931-yil 26-dekabr ko‘rsatilib, muqobil ma’lumot sifatida 1928-yil qayd etiladi [1], o‘zbek tilidagi Vikipediya maqolasida esa 1928-yil 26-dekabr asosiy sana sifatida beriladi [2], boshqa bir nashrda esa 1931-yil 26-dekabr ko‘rsatiladi (Jadid.uz) [9]. Olimning vafoti munosabati bilan chop etilgan "85 yoshida vafot etdi" sarlavhali xabar [3] 1931-yilgi tug‘ilgan sanani bilvosita tasdiqlaydi, chunki 2016-yilda vafot etgan bo‘lsa, 85 yoshga to‘lgan sana aynan 1931-yilga to‘g‘ri keladi. Shunga o‘xshash nomuvofiqlik olimning fan doktori ilmiy darajasini olgan yilida ham kuzatiladi: bir manbada bu sana 1973-yil sifatida ko‘rsatilsa, rus tilidagi Vikipediya ma’lumotlariga ko‘ra doktorlik dissertatsiyasi 1977-yilda himoya qilingan [1]. Ushbu nomuvofiqliklar maqolada ochiq qayd etiladi, chunki aniq faktlarga tayanish ilmiy matnning asosiy talabidir.

Umuman olganda, o‘zbek tarix fanida "ilmiy maktab" tushunchasi odatda muayyan olim atrofida shakllangan, uzoq yillar davomida izchil rivojlangan tadqiqot yo‘nalishini, shu yo‘nalishda tayyorlangan shogirdlar avlodini va ularning umumiy metodologik yondashuvini anglatadi. Buxoro kabi ko‘p asrlik yozma va moddiy-madaniy merosga ega bo‘lgan hudud tarixini o‘rganish borasida bir necha avlod olimlari — V.V. Bartold, A.A. Semyonov, V.A. Shishkin, Y.G‘. G‘ulomovdan tortib mustaqillik davri tadqiqotchilarigacha — o‘ziga xos hissa qo‘shgan. Ushbu uzluksiz ilmiy zanjirda A.R. Muhammadjonovning o‘rnini aniqlash uchun, avvalo, uning shaxsiy ilmiy faoliyati yo‘nalishlarini, so‘ngra bu faoliyatning institutsional va uslubiy davomiyligini alohida-alohida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Aynan shu ikki jihatning farqlanmasligi — ya’ni bir tomondan olimning shaxsiy ilmiy natijalari, ikkinchi tomondan "maktab" sifatida institutsionallashgan davomiylik — mavjud adabiyotlarda ko‘pincha aralashtirib yuboriladi, bu esa tadqiqotning dolzarbligini yanada oshiradi.

Tadqiqot obyekti va metodlari. Tadqiqotning obyekti — akademik A.R. Muhammadjonovning ilmiy-biografik merosi, uning lavozim va unvonlar bosqichi, hamda uning nomi bilan bog‘liq "ilmiy maktab" tushunchasining tarixshunoslikdagi talqinlari hisoblanadi. Tadqiqot predmeti sifatida ushbu merosning Buxoro tarixshunosligi kontekstidagi o‘rni va uning institutsional yoxud g‘oyaviy-metodologik davomiyligi masalasi belgilangan.

Maqola tarixiylik, tizimlilik, xolislik va qiyosiy-tahliliy yondashuv tamoyillariga asoslangan. Tadqiqotda biobibliografik metod (olimning nashr etilgan asarlari ro‘yxati va ilmiy faoliyati bosqichlarini tahlil qilish), shuningdek tarixshunoslik metodi (turli manbalardagi ma’lumotlarni qiyoslash va ularning bir-biriga mos yoki zid tomonlarini aniqlash) qo‘llanildi. Manba sifatida rus va o‘zbek tilidagi ensiklopedik maqolalar, ilmiy-ta’lim muassasalarining rasmiy nashrlari (xususan, Buxoro davlat universiteti va Namangan davlat universiteti tomonidan tayyorlangan o‘quv qo‘llanmalar), O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix institutining rasmiy rahbarlar ro‘yxati hamda ommaviy axborot vositalaridagi rasmiy xabarlardan foydalanildi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Mavjud manbalarga ko‘ra, A.R. Muhammadjonov O‘rta Osiyo davlat universitetini tamomlagach (1951-yil), Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti aspiranturasida tahsil olgan va 1955-yilda nomzodlik, 1977-yilda esa doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan [1]. U O‘zbekiston Fanlar akademiyasi tizimida faoliyat yuritgan: 1956–1970-yillarda Tarix va arxeologiya institutida katta ilmiy xodim va sektor mudiri, so‘ngra Arxeologiya institutida sektor mudiri, 1980–1983-yillarda esa ushbu institut direktori lavozimlarida ishlagan [2]. Rasmiy institutsional ma’lumotlarga ko‘ra, u 1995–1998-yillarda Fanlar akademiyasining Tarix instituti direktori bo‘lgan [5], biroq boshqa manbada bu davr 1996–1998-yillar sifatida ko‘rsatiladi [2] — bu ikki manba o‘rtasidagi yana bir kichik nomuvofiqlikdir. 1998–2003-yillarda Sharqshunoslik institutining bosh ilmiy xodimi, 1998-yildan esa O‘zbekiston Milliy universiteti professori sifatida faoliyat yuritgan [2].

Olimning Buxoro tarixshunosligiga qo‘shgan bevosita hissasi, birinchi navbatda, uning arxeologik tadqiqotlari bilan bog‘liq. Buxoro vohasidagi Poykent va Varaxsha kabi yirik arxeologik yodgorliklarni o‘rganishda L.A. Zimin, V.A. Shishkin kabi salaflari va J. Mirzaahmedov kabi keyingi avlod tadqiqotchilari qatorida A.R. Muhammadjonovning nomi ham tilga olinadi [4]. Bundan tashqari, olimning O‘rta Osiyoda sug‘orma dehqonchilik va irrigatsiya tizimlarining shakllanish tarixiga bag‘ishlangan 1978-yilgi monografiyasi [10] metodologik jihatdan Buxoro vohasi kabi qadimdan sun’iy sug‘orishga asoslangan

hududlar tarixini o‘rganishning nazariy asoslarini ishlab chiqishga xizmat qilgan. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, Buxoro davlat universiteti tizimida olimning ilmiy merosiga bag‘ishlangan "Fan tarixi rivojiga akademik A.R. Muhammadjonovning qo‘shgan hissasi" mavzusidagi ilmiy tadbir o‘tkazilgani [8] uning nomi mahalliy ilmiy jamoatchilik tomonidan ham institutsional darajada e’tirof etilganini ko‘rsatadi.

Muhokama. Tadqiqot davomida muhim bir tarixshunoslik muammosiga duch kelindi: mavjud ochiq manbalarda "Buxoro tarixshunosligida ilmiy maktabga asos solgan olim" degan ta’rif nafaqat A.R. Muhammadjonovga, balki Buxoro davlat universitetida uzoq yillar faoliyat yuritgan tarix fanlari doktori, professor F.H. Qosimovga nisbatan ham qo‘llanilgani aniqlandi. Xususan, Buxoro davlat universiteti rasmiy nashrida bevosita "Buxoroda zamonaviy tarixshunoslik maktabining vujudga kelishi salohiyatli olim F.H. Qosimovning nomi bilan bog‘liq" deb ta’kidlanadi va uning istiqlol yillaridagi to‘rt nafar shogirdi tarix fanlari nomzodi darajasiga erishgani qayd etiladi [6]. Bu holat "ilmiy maktab" tushunchasining tarixshunoslikda hali yagona va aniq mezonlarga ega emasligini, balki turli mualliflar tomonidan turlicha talqin etilishini ko‘rsatadi — ba’zan bu atama institutsional davomiylik (universitet kafedrasi darajasidagi ustoz-shogird munosabati) ma’nosida, ba’zan esa fanning muayyan yo‘nalishini (masalan, arxeologik-manbashunoslik yondashuvni) shakllantirgan olimga nisbatan qo‘llaniladi.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, A.R. Muhammadjonovning bevosita Buxorodagi shogirdlari, ularning soni yoki ismlari to‘g‘risida tadqiqot jarayonida ishonchli, tekshirilgan manba topilmadi. Shu sababli ushbu masala bo‘yicha aniq xulosa chiqarish hozirgi bosqichda erta bo‘lar edi; bu — kelgusi arxiv va shaxsiy fondlarga asoslangan tadqiqotlar uchun ochiq qolgan yo‘nalishdir. Mavjud ma’lumotlar asosida ishonchli tarzda aytish mumkinki, olimning Buxoro tarixshunosligiga ta’siri bevosita ustoz-shogird tizimidan ko‘ra, ko‘proq uning nashr etilgan ilmiy asarlari, arxeologik tadqiqot natijalari va O‘rta Osiyo tarixi bo‘yicha yaratgan umumlashtiruvchi ishlari orqali amalga oshgan — bu, o‘z navbatida, "ilmiy maktab"ning ikkinchi, kengroq shaklini, ya’ni g‘oyaviy-metodologik davomiylikni tashkil etadi.

Tanqidiy nuqtayi nazardan qaraganda, A.R. Muhammadjonovning ilmiy faoliyati asosan respublika miqyosidagi umumiy muassasalarda — Fanlar akademiyasining Tarix va arxeologiya, keyinchalik Arxeologiya hamda Sharqshunoslik institutlarida — kechgani, uning faoliyat markazi bevosita Buxoro shahrida emas, balki Toshkentda bo‘lganini ko‘rsatadi. Bu holat uni F.H. Qosimov kabi butun ilmiy-pedagogik faoliyatini Buxoro davlat universitetida olib borgan va u yerda bevosita dissertant-shogirdlar tayyorlagan mahalliy olimlardan farqlaydi. Demak, agar "ilmiy maktab" tushunchasini tor, institutsional ma’noda — ya’ni bir universitet yoki muassasa doirasida shakllangan ustoz-shogird tizimi sifatida — talqin qilsak, A.R. Muhammadjonovning o‘rni bevosita "Buxoro maktabi"dan ko‘ra, umumrespublika miqyosidagi arxeologiya-manbashunoslik yo‘nalishiga yaqinroq turadi. Aksincha, agar bu tushunchani keng ma’noda — hudud tarixini o‘rganishning ilmiy-uslubiy negizini yaratgan tadqiqotlar majmui sifatida — qo‘llasak, uning Buxoro vohasi arxeologiyasi va irrigatsiya tarixiga oid ishlari mazkur yo‘nalishning muhim tarkibiy qismini tashkil etadi. Ushbu ikki talqin o‘rtasidagi farqni aniq ko‘rsatish — mavzuni yuzaki emas, balki tahliliy tarzda yoritishning zaruriy sharti hisoblanadi.

Natijalar va ularning tahlili. O‘tkazilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, A.R. Muhammadjonov O‘zbekiston arxeologiya va tarix fanida, xususan Buxoro vohasi qadimgi va o‘rta asrlar tarixini arxeologik manbalar asosida o‘rganishda muhim o‘rin egallagan olimdir. Metodologik nuqtayi nazardan, uning ishlarining o‘ziga xosligi shundaki, u yozma manbalar (mahalliy va rus tilidagi tarixiy-geografik asarlar) bilan bir qatorda dala arxeologik tadqiqotlari natijalarini uyg‘un tarzda qo‘llagan. Bunday kompleks — manbashunoslik va arxeologiyani birlashtirgan — yondashuv Buxoro vohasi kabi yozma manbalari nisbatan boy, ammo moddiy madaniyat yodgorliklari hali to‘liq o‘rganilmagan hududlar uchun alohida ahamiyat kasb etadi.

Shu bois, keyingi avlod tadqiqotchilari, jumladan J. Mirzaahmedov kabi olimlarning Poykent va Varaxsha bo‘yicha davom ettirgan izlanishlarini, muayyan darajada, aynan shu kompleks metodologiyaning davomi sifatida baholash mumkin, garchi bu davomiylikning bevosita ustoz-shogird munosabati shaklida bo‘lganligi hozirgi bosqichda hujjatlar bilan to‘liq tasdiqlanmagan. Natijalar, shuningdek, olimning irrigatsiya va sug‘orma dehqonchilik tarixiga oid tadqiqotlari Buxoro kabi vohalar tarixini yoritishning uslubiy asosini real ma’noda boyitganini, biroq uning shaxsiy biografik ma’lumotlari (tug‘ilgan yili, unvon olgan sanalari, institutsional lavozimlarining aniq muddatlari) borasida manbalar o‘rtasida jiddiy tizimli tekshiruvga muhtoj bo‘lgan nomuvofiqliklar saqlanib qolayotganini ko‘rsatadi.

Xulosa va takliflar. O‘tkazilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, akademik A.R. Muhammadjonov O‘zbekiston arxeologiya va tarix fanida, xususan Buxoro vohasi qadimgi va o‘rta asrlar tarixini arxeologik manbalar asosida o‘rganishda muhim o‘rin egallagan olimdir. Uning irrigatsiya va sug‘orma dehqonchilik tarixiga oid tadqiqotlari Buxoro kabi vohalar tarixini yoritishning uslubiy asosini boyitgan. Shu bilan birga, olimning nomi bilan bog‘liq "ilmiy maktab" tushunchasi hozirgi kunga qadar tarixshunoslikda tizimli va

manbalarga asoslangan holda o‘rganilmagan, bu borada mavjud nashrlarda turlicha va ba’zan bir-biriga zid talqinlar uchraydi. Shuningdek, olimning tug‘ilgan sanasi va akademik unvon olgan yili kabi asosiy biografik faktlarda ham manbalar o‘rtasida nomuvofiqlik mavjudligi aniqlandi.

Shu munosabat bilan taklif etiladiki, kelgusi tadqiqotlarda A.R. Muhammadjonovning shaxsiy arxiv fondi, uning rahbarligida himoya qilingan dissertatsiyalar ro‘yxati hamda unga bag‘ishlangan xotira-maqolalar chuqur o‘rganilishi, shu asosda uning Buxoro tarixshunosligidagi o‘rni aniqroq va faktik jihatdan mustahkam tarzda belgilanishi lozim. Shuningdek, "ilmiy maktab" tushunchasini aniqlashtirish uchun institutsional (universitet darajasidagi ustoz-shogird tizimi) va g‘oyaviy-metodologik (yo‘nalish yaratuvchi olim) ta’riflarni izchil ajratib ko‘rsatadigan yagona tarixshunoslik mezonini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR:

1. Мухаммаджонов, Абдулахад Рахимжонович // Википедия [Электронный ресурс]. — Режим доступа: URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Мухаммаджонов,_Абдулахад_Рахимжонович (дата обращения: 02.09.2026).

2. Abdulahad Muhammadjonov // Vikipediya [Электрон манба]. — Kirish rejimi: URL: https://uz.wikipedia.org/wiki/Abdulahad_Muhammadjonov (murojaat sanasi: 02.09.2026).

3. Akademik Abdulahad Muhammadjonov 85 yoshida vafot etdi // Daryo.uz, 2016, 6 aprel [Электрон манба]. — Kirish rejimi: URL: https://daryo.uz/2016/04/06/akademik-abdulahad-muhammadjonov-85-yoshida-vafot-etdi (murojaat sanasi: 02.09.2026).

4. Buxoro tarixi [O‘quv qo‘llanma]. — Namangan: Namangan davlat universiteti, 2024 [Электрон манба]. — Kirish rejimi: URL: https://namdu.uz/media/Books/pdf/2024/05/16/NamDU-ARM-308-Buxoro_tarixi.pdf (murojaat sanasi: 02.09.2026).

5. Институт истории Академии наук Республики Узбекистан // Википедия [Электронный ресурс]. — Режим доступа: URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Институт_истории_Академии_наук_Республики_Узбекистан (дата обращения: 02.09.2026).

6. Buxoro davlat universiteti. Jahon tarixi kafedrasi [rasmiy sahifa, Электрон манба]. — Kirish rejimi: URL: https://buxdu.uz/71-jahon-tarixi-kafedrasi/4443/4443-jahon-tarixi-kafedrasi/ (murojaat sanasi: 02.09.2026).

7. Buxoro davlat universiteti. Buxoro davlat universiteti rektorlari [rasmiy sahifa, Электрон манба]. — Kirish rejimi: URL: https://buxdu.uz/28-universitet-tarixi/4479/4479-buxoro-davlat-universiteti-rektorlari/ (murojaat sanasi: 02.09.2026).

8. «Фан тарихи ривожига академик А.Р. Муҳаммаджоновнинг қўшган ҳиссаси»: илмий тадбир материаллари // Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети [Электрон манба]. — Кириш режими: URL: https://uniwork.buxdu.uz/resurs/12558_1_4E7A038BD12FF323E473E9E67669E7883B8913F6.pdf (мурожаат санаси: 02.09.2026).

9. Jadid.uz. Tavalludlar [Электрон манба]. — Kirish rejimi: URL: https://jadid.uz/category/elonlar/tavalludlar-elonlar/page/2/ (murojaat sanasi: 02.09.2026).

10. Мухамеджанов А.Р. История орошения Бухарского оазиса (с древнейших времен до начала XX в.) / Отв. ред. Я.Г. Гулямов. — Ташкент: Фан, 1978. — 296 с.